

УДК 37 (477) (475) (09)

Людмила Єршова

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВИХОВНИХ ІДЕАЛІВ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті здійснено аналіз трансформації виховних ідеалів українсько-польського пограниччя із урахуванням хронологічного, проблемно-тематичного і гендерного підходів. Рівень узагальнення виховного ідеалу представлений як структура національно й релігійно обґрунтованих взірцевих рис чоловіків і жінок, що мала потужний вплив на визначення способу мислення, напрямів діяльності й ціннісних орієнтирів різних верств та окремих представників пограничного українського суспільства на різних етапах його розвитку.

На території українсько-польського пограниччя система виховних ідеалів формувалася в результаті взаємодії трьох великих культур і релігій. З півночі і сходу впливали споріднені православні слов'янські культури, з півдня і сходу – візантійська та мусульманська, з заходу – католицька і протестантська. Об'єктом нашої уваги мають стати трансформації змісту й дієвості виховних ідеалів українсько-польського пограниччя – Кресів.

Не варто говорити про єдиний загально визнаний виховний ідеал чоловіка та жінки. Швидше можна вести мову про певні "набори" референтних рис, закріплених як ідеальні у свідомості різних соціальних чи етнічних груп, представників різних поколінь, які продовжували співіснувати в одному часопросторі, слугуючи витокami певних відмінностей у християнських і народних ідеалах, які відобразила історія вітчизняної педагогічної теорії і практики.

Говорячи про роль християнства у формуванні нового ідеалу людини, сучасні науковці наполягають на тому, що Русь не копіювала візантійський чи римський варіанти християнства, а створила свій власний "руський" [5: с. 392], що виявився синтезом або "схрещенням" східного й західного християнства. Православна віра, що пройшла через двоєвір'я XI – XIII ст., зберегла чимало язичницьких атавізмів (Купала, Коляда, Масниця), які в цьому регіоні, крім іншого, виявлялися також у певній "паритетності" статей, не властивій візантійському християнському ідеалу. Християнство досить неоднозначно вплинуло на виховний ідеал жіноцтва України-Руси. З одного боку, воно сприяло значному поширенню грамоти серед християнського люду, у тому числі й жінок, але, з іншого, – завдяки поступовому утвердженню візантійських духовних ідеалів, спричинило

серйозні зміни в ментальних уявленнях слов'ян щодо ідеалу християнської жінки.

В українській історіографії панує уявлення про те, що до візантійського впливу слов'янська жінка була юридично самостійною: могла впливати на сімейні й державні справи, користуючись певною владою, правами та пільгами. З XII ст. з'явився новий і незвичний для староукраїнського менталітету погляд на жінку як на творіння диявола, джерело гріховності і недосконалості. Подібна аскетична недовіра і презирство до жінки, на думку М. Грушевського, стали кроком назад від здорових задатків "старого українського побуту" [7: с. 89]. В основу нового християнського ідеалу було закладено тезу про те, що жіночий розум "нетверд яко храм непокровен", а врода – символ спокуси і гріхопадіння. Новий релігійний світогляд зумовив перебудову системи ціннісних орієнтацій слов'ян: ідеал воїна-язичника поступився ідеалу аскета-мудреця. Втіленням аскетичної мудрості виступало чернецтво, взірцем якого стало келіотство (пустельництво) як особливий метод спасіння й самопізнання шляхом втечі від світу [20: с. 188]. Досягнення чернечого ідеалу було можливим завдяки моральному вихованню "чистоти серця", що здійснювалося шляхом постів, старанного читання релігійних текстів, усунення пристрасті до земних благ, самоконтролю бажань, думок, учинків. З огляду на це, активність, свободолюбство й самостійність поглядів жінок, властиві староруському жіночому виховному ідеалу, проголошувалися символами жіночого антиідеалу, унаслідок чого стала поширюватися тенденція до усамітнення від мирських проблем у монастирях для спокутування гріхів і наближення до Бога не лише чоловіків, але й жінок. Однак на українських теренах ця аскетична тенденція, що чітко простежується в динаміці створення чоловічих монастирів, у жіночих не набрала такої потужності, як у багатьох російських землях. М. Грушевський зазначає, що з вісімнадцяти відомих на Київській землі монастирів лише чотири були жіночими, причому немає жодної інформації про заснування хоч би одного з них на території древлян (сучасне Полісся: Коростень, Овруч, Радомишль) [6: с. 415]. Очевидно, що закладені в образах прадавніх язичницьких божеств жіночі й чоловічі ідеали в генетичній пам'яті народу набули сили й живучості міфів та архетипів, які не так просто було викоринити зі свідомості людей, що населяли українські землі, зокрема глибоко периферійні поліські, де дуже повільно змінювалися погляди на виховні ідеали чоловіка і жінки.

Високу життєздатність сформованого в українському суспільстві жіночого ідеалу засвідчує також історія XIV – першої половини XVI ст. У цей період українські жінки з княжих родів були свого роду політичними посередниками у вирішенні доль цілих народів, силою

жіночої мудрості стримуючи війни та об'єднуючи землі. Дієвість жіночого виховного ідеалу збереглась і в добу литовського панування. Деякі литовські князі, що сповідували язичництво, самі одружувалися з православними князівнами, влаштовували християнські шлюби своїм дітям і не протидіяли їх переходу у християнство [3: с. 59]. Православні дружини литовських вельмож "виховували сім'ї свої в руських звичаях і переказах" [3: с. 55], активно сприяючи поширенню української культури і православної віри.

Освіченість жінок на землях польсько-українського пограниччя здавна дуже контрастувала з російським освітнім ідеалом жінки, що засвідчували не лише польські та українські вчені, але й визнавали самі російські дослідники. Так, російський історик М. Зінченко зазначав, що вже з XIII ст. "виняткова в Польщі серед шляхти жінка не вмела читати й писати, а з XV ст. жінки панівних класів нерідко були навіть освіченішими, ніж деякі чоловіки» [10: с. 10]. Антіохійського патріарха Макарія, який побував на українських землях у середині XVII ст. так само вразила освіченість українських жінок [19: с. 82]. Стародавня традиція щодо визначення місця й ролі жінки в українському суспільстві виявила багато спільного із певними догматами католицької та протестантської релігій, які, порівняно з православ'ям, з більшою повагою ставилися до жіночої освіти й громадської активності. У свою чергу освіченість, як традиційна риса жінок українсько-польського пограниччя, зумовлювала їх самостійність і незалежність, якій могла позаздрити дворянка будь-якої європейської країни.

Гуманістичні ідеали Київської Русі й освітні традиції українсько-польського пограниччя знайшли певні рефлексії й у поглядах українських братств XVII – XVIII ст. Всупереч церковним догматам про другорядність становища жінки, відомі діячі братств Кирило-Транквіліон Ставровецький ("Євангеліє учительное"), Інокентій Гізель ("Мир с Богом человеку") проповідували рівноправність соціальних і особистісних стосунків протилежних статей [12: с. 158–159]. Каталоги багатьох братств містять інформацію про членство в них жінок – "братничок" або "сестер", що є очевидним підтвердженням дієвості жіночого християнського ідеалу [11: с. 77]. Імпантована в українську культуру візантійська традиція применшення ролі жінки у громадському й церковному житті народу виявила нежиттєздатність, поступаючись перед магічною силою українського ідеалу матері-берегині. Так, у полемічному творі Мелетія Смотрицького "Тренос" ("Плач єдиної святої вселенської апостольської Східної Церкви, з поясненням догматів віри") з'являється символічний образ Матері-церкви, яку зрадили й залишили напризволяще діти. Православна церква представлена у творі тендітним і водночас незламним жіночим

образом, покликаним збудити й відродити до життя патріотичні почуття й релігійні переконання православного люду [21: с. 62–64].

Християнський виховний ідеал жінки де-факто зберігав риси особистісної і громадянської активності упродовж усієї історії розвитку українського суспільства, змінюючи, однак, свою спрямованість. Цьому у певній мірі сприяло релігійне розмаїття пограничних українських земель, на яких після цивільної 1569 р. та церковної 1596 р. Уній поширилася діяльність різних духовних орденів, місій і конфесій, що спонукали людей до постійної оцінки й переоцінки стабільних аксіологічних вартостей. Деякі мешканці пограниччя "під впливом протестантських шукань встигали тричі за життя міняти обряд, мігруючи від православ'я до кальвінізму чи соцініянства, а звідти – до католицизму" [22: с. 301–302]. Безперечно, що ці трансформації віровизнання не могли не вплинути на формування в регіоні особливих вимог до виховних гендерних ідеалів. Найбільш потужним виявився вплив єзуїтів, освітня політика яких головний акцент робила на необхідності врахування сили материнського впливу на свідомість дітей із метою подолання опору традиційного православного родинного виховання. Тому в цей період на значній території українських земель у багатьох сферах суспільного життя почала домінувати догматика й риторика католицизму, яка, зберігаючи у змісті жіночого ідеалу вимогу християнської активності, дещо, однак, змінила вектор її застосування.

Ще однією трансформацією виховного ідеалу українсько-польського пограниччя XVII ст. стала поступова заміна релігійної толерантності конфесійною змагальністю. У проаналізованих Н. Яковенко історичних джерелах є багато посилань на досконалу гармонію різних релігій: дружні застілля унійних та православних ієрархів Волині у 1614 р., різдвяний банкет православних, католиків і протестантів на Поліссі у 1617 р., веселу п'ятику соцініян з їхніми "добрими приятелями" єзуїтами у Кам'янці-Подільському в 1640 р. [22: с. 303]. З одного боку, релігійна толерантність виступає як позитивна риса добродісного християнина, а з іншого, – саме вона сприяла інтенсивному поширенню на українських землях інших місій і конфесій, які сильно потіснили в краї віру православну і внесли зміни до системи виховних ідеалів українсько-польського пограниччя. Навчання в єзуїтських закладах, з огляду на тогочасні геополітичні реалії, виявилось більш прогресивним і перспективним і призвело до того, що вже в кінці XVII ст. серед католиків опинилися представники знаменитих православних родів – Чарторийські, Острозькі, Четвертинські, Збараські, Олізари та ін, діяльність яких уже була спрямована на захист не лише католицької віри, але й польської культури. Протягом життя одного лише покоління відбулася повна денационалізація українських магнатських і шляхетських

родів. "Синів ревних борців за православну церкву 1590-х років, – писав М. Грушевський, – бачимо в 1620–1630 рр. уже ревними католиками, чужими будь-яким національним українським інтересам" [8: с. 151].

Єзуїти вдало скористалися релігійною різновекторністю українського суспільства й ефективно використали позитивні його цінності, зокрема – дієвість виховного ідеалу не лише чоловіків, але й жінок. Серед ревних католичок виявилось чимало впливових жінок, діди чи батьки яких свого часу охороняли і зміцнювали віру православну. Одна з них – Анна Алоїза Ходкевич, дочка Олександра Острозького і Анни Костчанки, – доклала немало зусиль аби зменшити на українсько-польському пограниччі вплив православної церкви і поширити католицьку. У 1624 р. завдяки їй відкрився єзуїтський костьол зі школами в Острозі. У 1634 – 1636 рр. вона передала у відання єзуїтів Троїцьку церкву, зведену колись ще самим Костянтином Острозьким і, за легендою, навіть перенесла до костьолу кістки свого знаменитого православного діда. А в 1651 р. вона збудувала новий костьол у Звягелі (тепер – Новограді-Волинському). У 1636 р. Ядвіга Бельжецька, кастелянка Галицька, разом з її чоловіком – київським воєводою Янушем Тишкевичем, стали фундаторами костьолу Босих Кармелітів у Бердичеві [24: с. 907]. Відомі імена княгинь Олени Сапеги та Теофіли Любомирської, а також Анастасії Чарнецької, Маріанни Голуховської, Дороти Ржечицької та ін., за сприяння яких в українських містечках і селах були збудовані костьоли й відкриті монастирі. Як бачимо, у жіночій громадській діяльності XVII і наступного XVIII ст. стала помітно виявлятися тенденція римсько-католицького виховного впливу, що, з однієї сторони, говорить про значне послаблення в українських землях позицій церкви православної, а з іншої – про енергійність та високий культурно-освітній рівень жінок-католичок. У кінці XVIII ст. вже можна констатувати очевидну заміну у виховному ідеалі кресопограниччя православної домінанти на римсько-католицьку.

Початок XIX ст. ознаменований створенням Міністерства народної освіти, навчальних округів, організацією ревізії стану освіти й виховання на українських землях, які відійшли від Польщі до Російської імперії, закладанням основ для вироблення загальної державної стратегії щодо вироблення нового освітньо-виховного ідеалу російського підданого. Петербурзька комісія, яка на початку XIX ст. здійснила перевірку стану освіти й виховання, зробила кілька висновків. По-перше, відсутність чітко визначених державних ціннісних орієнтирів у вихованні жінок зумовила серйозну дисгармонію між світським і духовним виховними ідеалами жінки, що формувалися у відповідних освітньо-виховних інституціях (монастирських школах і приватних пансіонах). Світське виховання здебільшого продукувало безтурботних

"комедіанток" і "танцюристок", найважливішою чеснотою яких була їх "благородність", а духовне головною добродієністю проголошувало сувору релігійність і покірність, залишаючи поза увагою інші людські чесноти, наприклад, освіченість.

Зниження дієвості українсько-православного й підсилення польсько-католицького виховного ідеалу позначилось на подальшій історичній долі українсько-польського пограниччя, найбільш впливовими особами якого здебільшого були поляки (цивільні губернатори Волинської губернії С. Потоцький, В. Гіжицький, М. Бутовт-Андржейковський; віце-губернатори Ф. Платер, Ф. Любомирський; маршалки К. Мілончинський, А. Гостинський, Б. Гіжицький, В. Ганський [17: с. 200–202]; голова польської Едукаційної комісії Г. Коллонтай, візитатор шкіл Волинської, Київської і Подільської губерній Т. Чацький та ін.). Завдяки їх діяльності українсько-польське пограниччя, де на два з половиною мільйони населення приходилось лише близько 300 тисяч католиків стало більш "польським", ніж сама Польща, в містах якої рідко можна було "зустріти пишні костюли, які на Волині височі[ли] у пересічних містечках" [1: с. 982]. Професор Кременецького ліцею А. Осинський називав Т. Чацького "невгамовним у своїх проєктах і діяльним до несамопитості у їх виконанні" [1: с. 982]. Завдяки його діяльності м. Кременець став "містом-школою", центром інтелектуального і культурного життя Волині, Київщини та Подолу [24: с. 146]. "Жаль лише, – писав "Вестник Западной России", – що цей "польський парнас" був влаштований на російській землі, де йому не місце, і що більшість цих "муз" пішли свого часу "до лясу" до повстанців" [2: с. 882]. Попри пильний царський нагляд, польські патріоти за потужної підтримки католицьких священників змогли зберегти на землі, яка була для них батьківщиною, національну освіту, національні традиції, національний дух. На деякий час їм вдалося зробити для свого народу те, що не під силу виявилось іншим поневоленим націям Російської імперії. Результати їх діяльності високо оцінювали І. Я. Франко і Т. Г. Шевченко, вважаючи переконливим прикладом боротьби за життя нації.

Тенденція зміщення пріоритетності змісту й дієвості жіночого виховного ідеалу із православної приналежності в бік польсько-католицької, що виявилася в XVII–XVIII ст., на початку XIX-го отримала беззаперечне визнання не лише в українському суспільстві, але й у владних колах Російської імперії. На небезпечний вплив католицизму, що реалізовувався через жіночу частину населення краю, вказував київський генерал-губернатор В. Левашов, наполягаючи на тому, що, з ідеологічної точки зору, освіта жінок є справою більш необхідною, ніж освіта чоловіків [15: с. 10–11]. Про це говорив також і

граф М. Протасов (згодом обер-прокурор Синоду), який 1831 р. відзначився у придушенні польського повстання. З метою ознайомлення з характером виховання юнацтва у 1835 р. він очолив інспекцію освітніх закладів новоствореного Білоруського навчального округу, до якого були включені Волинська й Подільська губернії. М. Протасов звернув увагу на те, що саме в жіночих школах був особливо поширений "дух, ворожий уряду і російській національності" [18: с. 306]. Найбільш помітним результатом його інспектування стало відділення вихованців уніатів від католиків. Для перших було створено окрему уніатську семінарію в Жировицькому монастирі (поблизу м. Слонима), а Віленську римсько-католицьку духовну Академію переведено подальше від ідеологічно небезпечного регіону – до Санкт-Петербурга [4].

Пильний урядовий контроль за змістом навчально-виховного процесу практично усіх закладів українсько-польського пограниччя детермінував значне підсилення домашньої освіти жінок-католичок. Великою мірою продуктом домашнього виховання та освіти ставали, за висловом І. Сбитньова, "великі господарки, великі патріотки і деспотки <...> силою жіночої дипломатії" [9: с. 65]. Саме завдяки домашньому вихованню поляки Південно-Західного краю зберігали свій національний дух, формували національні риси та якості – все те, що царські ідеологи називали "місцевими забобонами" [18: с. 304] і що насправді було стійкими рисами виховного ідеалу поляка-католика, яких не змогли знищити ні царські реформи, ні репресії. Виплекані у надрах польської родини і громади сепаратистські настрої поляків переросли у польське повстання 1863–1864 рр., яке остаточно переконало царський уряд у необхідності встановлення в цьому регіоні російсько-православної ідеологічної домінанти. Другим, після розправи над повстанцями, репресивним кроком царату стала ліквідація початкової ланки польської освіти як основного джерела волелюбності і незламності національного духу польського народу. Однак заборона і переслідування польської національної школи виявилися важливими індикаторами високої дієвості виховного ідеалу поляків, які розгорнули велику мережу таємного навчання. У такому нелегальному вигляді вона проіснувала до 1905 р., після чого активно влилася в діяльність новоствореного польського культурно-освітнього товариства Мацеж Польска [19: с. 81–82].

Отож у першій половині XIX ст. у виховному ідеалі жінки українсько-польського пограниччя поруч із суто жіночими, біологічно детермінованими й релігійно схваленими рисами (вірна дружина, турботлива мати, дбайлива господиня, активна парафіянка) вживаються також риси, не завжди підтримувані православним християнським ученням (освічена, горда, незалежна та активна громадянка).

Узагальнюючи трансформацію системи виховних ідеалів українсько-польського пограниччя мусимо визнати низку важливих тенденцій: зниження дієвості українсько-православного виховного ідеалу, відділення релігійного змістового компонента від етнонаціонального, витіснення національного ідеалу на маргінес системи виховних ідеалів регіону. Трансформацію польсько-католицького виховного ідеалу в цей період слід розглядати як асиметричну до українсько-православного. Виявлені тенденції, безперечно, є пролонгованими у сучасні суспільні й освітні процеси. Їх порівняння й дослідження є необхідним для формування толерантного культурного середовища в поліетнічних і різноконфесійних регіонах України та Польщі.

Список використаних джерел та літератури

1. Антонович П. Ещё о Фаддее Чацком и его деятельности П. Антонович // Волынские епархиальные ведомости. – 1912. – № 50. – С. 981-982.
2. Антонович П. Полонизаторская деятельность на Волыни Адама Чарторыйского и Фаддея Чацкого // Волынские епархиальные ведомости / П. Антонович. – 1912. – № 45.
3. Батюшков П. Н. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края / П. Н. Батюшков, Н. И. Петров, И. И. Малышевский. – СПб, 1888. – 288 с.
4. Благовидов Ф. В. Ober-прокуроры св. Синода в XVIII и в первой половине XIX ст. (Развитие ober-прокурорской власти в Синодальном ведомстве) / Ф. Благовидов. – Казань, 1899. – 449 с.
5. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1953. – 568 с.
6. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. / М. Грушевський. – К. : "Наукова думка", 1991. – 560 с.
7. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевський. – К. : "Льбидь", 1991. – 400 с.
8. Грушевський М. Иллюстрированная история украинского народа / М. Грушевський. – СПб. : [б.в.], 1913. – 366 с.
9. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева: Из времен учреждения на Волыни и Подолии после восстания 1831 г. русских школ, взамен польских. – К., 1887. – 94 с.
10. Зинченко Н. Женское образование в России. Исторический очерк / Н. Зинченко. – СПб, 1901. – 46 с.
11. Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI – перша половина XVIII століття): дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Каневська Ольга Борисівна. – К., 1997. – 236 с.
12. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII століття) : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кривоший Олександр Петрович. – Запоріжжя, 1996. – 246 с.

13. Кротовська Л. Трудове навчання як засіб статево-рольової ідентифікації дівчат / Л. Кротовська // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1999. – № 2. – С. 22-25.
14. Левицкий О. Черты семейного быта в Югозападной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий. – К. : Тип. Ун-та Св. Владимира. Акц. Общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – 120 с.
15. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1828 – 1856) / Е. Лихачева. – СПб, 1895. – 342 с.
16. Мазур П. Дві доли: Г. Гулевичівна-Лозка – фундатор братської школи та А.А. Ходкевич – руйнівниця острозької академії // Освіта. – 1995. – С. 29.
17. Наше минуле. Журнал незалежної історичної думки / за ред. С. Білоконя. – Число 1(6). – К. : Вид-во М. Коця, 1993. – 220 с.
18. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902) / С. Рождественский. – СПб, 1902. – 679 с.
19. Сейко Н. А. Польське шкільництво на Волині в період першої світової війни / Н. А. Сейко // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних питань. – 1997. – № 1. – С. 81–82.
20. Січинський В. Чужинці про Україну / В. В. Січинський. – К. : "Довіра", 1992. – 254 с.
21. Скорик Б. Напрями просвітницької діяльності православних монастирів центральної України (XVII–XVIII ст.) / Б. Скорик. – Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць. – 2012. – Вип. LX. – С. 186–195.
22. Смотрицький М. Із книги "Тренос". Уривки / М. Смотрицький // Бібліотечка "Дивослова". – 2006. – № 10. – С. 62-64.
23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.
24. Knot A. Czacki Tadeusz / A. Knot // Polski Słownik Biograficzny. T. IV. – Kraków, 1938. – S. 146.
25. Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. XIV. – Warszawa, 1895. – S. 907.

Ludmila Yershova. The educational ideals' transformation at the Ukrainian-Polish borderland

Taking into account the chronological, problem-thematic and gendered approaches in the article analyzes the transformation of educational ideals of the Ukrainian-Polish borderland. The educational ideal's level of generalization is presented as a structure of nationally and religiously grounded exemplary traits of men and women who had a strong influence on the definition of way of thinking, areas of activity and value orientations of different groups and individual members of the boundary Ukrainian society at different stages of its development.

Ludmiła Jerszowa. Transformacja ideałów wychowawczych pogranicza ukraińsko-polskiego

W artykule przeprowadzono analizę transformacji ideałów wychowawczych pogranicza ukraińsko-polskiego z uwzględnieniem podejść chronologicznych, problematyczno-tematycznych i płciowych. Poziom uogólnienia ideału wychowawczego jest przedstawiony jako struktura wzorów narodowo i religijnie uzasadnionych cech mężczyzn i kobiet, która miała potężny wpływ na wyznaczenie sposobu myślenia, kierunków działania i wartościowych punktów orientacyjnych różnych warstw i oddzielnych przedstawicieli ukraińskiego społeczeństwa pogranicznego na różnych etapach jego rozwoju.